Babicka A. (2011). *Wartość ciała we współczesnej kulturze w świetle postaw przejawianych przez młode kobiety.* W: *Młodzież w zmieniającym się świecie. Egzemplifikacje teoretyczne i empiryczne.* Red. K. Juszczak. Szczecin: volumina.pl Daniel Krzanowski, s.163-188,

ANNA BABICKA

Wartość ciała we współczesnej kulturze w świetle postaw przejawianych przez młode kobiety

Wprowadzenie

Stosunek do ciała[1] zmieniał się wielokrotnie na przestrzeni wieków. Uzależniony on był przede wszystkim od założeń religijnych oraz koncepcji filozoficznych, a także społecznie konstruowanych kanonów piękna i urody dominujących w danym okresie. Ciało było postrzegane jako nieczyste źródło grzechu, które nieustannie powinno być karcone lub też jako obiekt godny uwielbienia i szacunku. Każda epoka historyczna wyznaczała i preferowała specyficzny dla niej ideał człowieka i cielesności. Szczególną rolę odgrywały tu wyższe warstwy społeczne, które kreowały panujące w danym okresie trendy. Jednakże, jak zauważa Agnieszka Gromkowska-Melosik, praktycznie w każdej kulturze kobieta „...staje się poprzez swoje ciało..."[2]. Z tego też

[1] Niniejszy artykuł powstał na podstawie badań przeprowadzonych w ramach pisania pracy magisterskiej pt.: *Zachowania dewiacyjne a postawy wobec ciała młodych kobiet*. Praca ta powstała w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Szczecińskiego, a opiekę merytoryczną nad nią sprawowała pani prof. dr hab. O. Kozłowa.

[2] A. Gromkowska-Melosik, *Kobiecość w kulturze globalnej. Rekonstrukcje i reprezentacje*, Poznań 2002, s. 101.

powodu historyczne ujęcie stosunku do ciała, sprowadza się do opisu traktowania swojej fizyczności przez kobiety[3].

Współczesne ciało stanowi drogocenny przedmiot dla swojego posiadacza. Mowa tu jest jednak o społecznym konstrukcie ciała, nie zaś o jego wymiarze naturalnym. Naturalność ciała jest obecnie stygmatem jednostki, który próbuje ona ukryć przed społeczeństwem, stosując różnorodne praktyki mające na celu zmianę jego kształtu, wielkości czy też barwy. Ciało ponowoczesne jest tworem sztucznym i sfragmentaryzowanym, w którym każdy element powinien spełniać kulturowo określone wymogi.

Ciało obecnie, jak twierdzi Pierre Bourdieu jest zarówno nośnikiem, jak i producentem znaków, które ukazują społeczeństwu stosunek danej jednostki do swojej powierzchowności[4]. Im bardziej jest ona zadbana i odpowiadająca panującym w danym okresie standardom piękna, tym większy kapitał stanowi dla swojego posiadacza.

Okres adolescencji właściwej jest szczególnie trudny dla dziewcząt. Na tym etapie rozwoju zachodzą bardzo duże zmiany w ich wyglądzie zewnętrznym, co często prowadzi do różnorodnych napięć. Sfera fizyczna jest dla każdej kobiety istotna, ponieważ od niepamiętnych czasów płeć żeńska utożsamiana była z naturą, a tym samym z ciałem.

Kobieta już we wczesnych latach swego życia uczona jest kontrolować permanentnie własny wygląd zewnętrzny. Stawia się przed nią wymóg podobania się innym, bycia piękną. Identyfikuje się ona o wiele bardziej z cielesnością niż mężczyzna[5]. Elleyn Kaschack twierdzi, że „wygląd nie jest po prostu jej (kobiety – przypis A.B.) cechą, jak w przypadku mężczyzny; ona jest swoim wyglądem"[6]. Miła aparycja daje kobietom możliwość lepszego zamążpójścia, co często wiąże się z uzyskaniem wyższej pozycji społecznej[7].

---

[3] B. Pawlica, *Ciało i jego metamorfozy. Kanony piękna i urody w perspektywie długiego trwania*, [w:] B. Pawlica, M.S. Szczepański, A. Zarębska-Mazan (red.), *Pokusy piękna i urody. Rynek chirurgii plastycznej w oglądzie socjologicznym*, Tychy 2007, s. 18.

[4] P. Bourdieu, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzenia*, tłum. P. Biłos, Warszawa 2005, s. 242.

[5] I. Kowalczyk, *Kobieta, ciało, tożsamość*, „Biuletyn OŚKA" 2000, nr 3, s. 17.

[6] E. Kaschack, *Nowa psychologia kobiety. Podejście feministyczne*, tłum. J. Węgrocka, Gdańsk 1996, s. 77.

[7] A. Gromkowska-Melosik, op. cit., s. 103–105.

W przeszłości wczesna socjalizacja wyznaczała stałe, niezmienne granice kobiecości. Obecnie konstrukty kobiecości zmieniają się z sezonu na sezon. Kobieta nieustannie jest konstruowana i rekonstruowana[8]. W klasycznym ujęciu kobiecość rozumiana była jako orientacja charakterystyczna dla tradycyjnej roli kobiecej. Przejawiała się ona poprzez nastawienie na kontakty międzyludzkie, przeżywanie i podtrzymywanie uczuć oraz takie cechy kobiece, jak opiekuńczość, serdeczność, zależność od innych, a także zainteresowanie drugim człowiekiem[9]. Współcześnie zaś istnieje wiele różnorodnych definicji kobiecości. Cechują się one bardzo dużą zmiennością. To, co w jednej chwili definiowane jest jako kobiecość, w innej już nią nie jest. Obecne wyznaczniki kobiety za kilkanaście miesięcy będą już przestarzałe i trzeba będzie poszukiwać nowocześniejszego wzorca[10].

Z badań Lucyny Kopciewicz wynika, iż w Polsce funkcjonują cztery koncepcje rozumienia kobiecości. Wyróżnia się więc: kobiecość jako atrakcyjny wygląd, kobiecość jako matkowanie, kobiecość jako tajemnica, kobiecość jako naturalność[11]. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że zdecydowana większość respondentek sprowadza kobiecość do atrakcyjnej aparycji. Wygląd traktowany jest w kategoriach kapitału operacyjnego, który wykorzystywany jest przez kobiety do osiągania strategicznych celów w sferze publicznej. Kobiety kreują swój zewnętrzny wizerunek przede wszystkim dla mężczyzn[12]. Jak twierdzi Nancy Etcoff: atrakcyjny wygląd jest najlepszą walutą kobiety[13].

Młode reprezentantki płci żeńskiej od wczesnych lat socjalizowane są do bycia prawdziwą kobietą. Wiedzę o tym co kryje się pod tym pojęciem zdobywają w domu, szkole oraz za pośrednictwem mediów. W ten sposób wykształcają się ich postawy wobec własnego ciała, jako podstawowego wyznacznika kobiecości.

---

[8] Ibidem, s. 17.

[9] B. Wojciszke, *Psychologia miłości. Intymność – Namiętność – Zaangażowanie*, Gdańsk 2003, s. 184.

[10] A. Gromkowska-Melosik, op. cit., s. 17–18.

[11] L. Kopciewicz, *Kobiecość, męskość i przemoc symboliczna. Polsko–francuskie studium porównawcze*, Kraków 2005, s. 44.

[12] Ibidem, s. 44–45.

[13] N. Etcoff, *Przetrwają najpiękniejsi*, tłum. D. Cieśla, Warszawa 2002, s. 81–82

W dalszej części tekstu zaprezentuję wyniki badań własnych dotyczących postaw wobec ciała młodych kobiet, które przejawiają zachowania dewiacyjne i tych, które takich zachowań nie przejawiają.

Metodologia badań własnych

Przedmiotem przeprowadzonych przeze mnie badań był związek zachodzący między występowaniem zachowań dewiacyjnych a przejawianiem przez młode kobiety określonych postaw wobec ciała. Problem główny zawiera się zaś w pytaniu: Jaki związek zachodzi między występowaniem zachowań dewiacyjnych a przejawianymi przez młode kobiety postawami wobec ciała? Do tak postawionego pytania sformułowałam następującą hipotezę: młode kobiety, u których występują zachowania dewiacyjne przejawiają bardziej negatywne postawy wobec ciała, niż młode kobiety, u których te zachowania nie występują.

Zmienną niezależną w tym badaniu było występowanie zachowań dewiacyjnych u młodych kobiet. Na potrzeby przeprowadzonych analiz przyjęłam, iż osoby przejawiające zachowania dewiacyjne określane są na mocy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich – nieletnimi, zaś osoby nieprzejawiające tego typu zachowań określane są jako małoletni. U pierwszych dochodzi do współwystępowania zachowań, które przeczą obowiązującym normom i zasadom współżycia społecznego. Zachowania te nie mogą mieć charakteru incydentalnego. W stosunku do tych osób może zostać wówczas orzeczony przez sąd rodzinny środek wychowawczy[14]. Zostają one wtedy umieszczone w odpowiedniej placówce, np. młodzieżowym ośrodku wychowawczym i uczęszczają tam do specjalnych szkół[15]. Drudzy natomiast uczą się w szkołach powszechnych odpowiednich dla ich wieku i zdolności. Wśród nich

[14] Wobec nieletniego może zostać orzeczony środek wychowawczy lub poprawczy.

[15] W skład młodzieżowego ośrodka wychowawczego wchodzi co najmniej jedna ze szkół: szkoła podstawowa specjalna, gimnazjum specjalne, szkoła ponadgimnazjalna specjalna (§ 17.1 rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 7 marca 2005 w sprawie rodzajów i szczegółowych zasad działania placówek publicznych, warunków pobytu dzieci i młodzieży w tych placówkach oraz wysokości i zasad odpłatności wnoszonej przez rodziców za pobyt ich dzieci w tych placówkach).

również mogą występować zachowania noszące znamiona demoralizacji, jednakże mają one charakter incydentalny.

Przyjmuję zatem, na potrzeby dokonywanych w tej pracy analiz, iż omawiana zmienna przyjmuje dwie wartości: uczęszczanie do szkoły specjalnej i uczęszczanie do szkoły powszechnej.

Zmienną zależną są postawy wobec ciała przejawiane przez młode kobiety. Postawy wobec ciała to przekonania, uczucia oraz zachowania jakie jednostka przejawia wobec własnego ciała. Na postawy składają się trzy komponenty: poznawczy, afektywny oraz behawioralny[16].

Sformułowany powyżej problem główny oraz wyłonione zmienne uściśliłam wyprowadzając następujące problemy szczegółowe:

1) Jaki związek zachodzi między występowaniem zachowań dewiacyjnych a komponentem poznawczym przejawianych przez młode kobiety postaw wobec ciała?
2) Jaki związek zachodzi między występowaniem zachowań dewiacyjnych a komponentem afektywnym przejawianych przez młode kobiety postaw wobec ciała?
3) Jaki związek zachodzi między występowaniem zachowań dewiacyjnych a komponentem behawioralnym przejawianych przez młode kobiety postaw wobec ciała?

Do każdego z zaprezentowanych powyżej problemów szczegółowych przyporządkowałam określoną hipotezę szczegółową. Hipotezy szczegółowe:

H1: Opinie młodych kobiet uczących się w szkołach specjalnych, na temat ich ciała są bardziej negatywne niż opinie dziewcząt uczących się w szkołach powszechnych.

H2: Młode kobiety uczące się w szkołach specjalnych częściej niż dziewczęta uczące się w szkołach powszechnych przejawiają negatywne emocje wobec własnego ciała.

H3: Młode kobiety uczące się w szkołach specjalnych częściej niż dziewczęta uczące się w szkołach powszechnych przejawiają zachowania o charakterze destrukcyjnym wobec ciała.

Badanie zostało przeprowadzone na grupie 122 respondentek. Z czego 62 osoby uczyły się w szkołach powszechnych, zaś 60 w szkołach specjalnych

[16] E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997, s. 315.

funkcjonujących w obrębie Młodzieżowego Ośrodka Wychowawczego. Do przeprowadzenia badań posłużyłam się metodą sondażu diagnostycznego. W jego obrębie posłużyłam się techniką ankiety, a narzędziem które zastosowałam był autorski kwestionariusz ankiety.

Ze względu na objętość niniejszego opracowania zaprezentuję tylko wybrane aspekty poruszanego zagadnienia.

Dyskusja wyników badań

Pierwsza testowana przeze mnie hipoteza dotyczy związku jaki zachodzi między przejawianiem zachowania dewiacyjnego a komponentem poznawczym przejawianych przez młode kobiety postaw wobec ciała.

Jedno z pytań, na które odpowiedzi zostały poddane analizie, dotyczyło opinii respondentek na temat tego czy atrakcyjny wygląd pozytywnie koreluje z sukcesami życiowymi. Rozkład odpowiedzi uczennic szkół powszechnych i specjalnych ukazuje tabela nr 1.

Tabela nr 1. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a opinia dotycząca powiązania między atrakcyjnością a sukcesem.

		Ładne osoby odnoszą w życiu większe sukcesy			**Razem**
		TAK	**NIE**	**NIE WIEM**	
Szkoła	powszechna	27 44,3%	17 27,9%	17 27,9%	61 100,0%
	specjalna	24 40,0%	17 28,3%	19 31,7%	60 100,0%
Razem		**51** **42,1%**	**34** **28,1%**	**36** **29,8%**	**121** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

Z zaprezentowanych danych wynika, iż nie występuje zróżnicowanie jeżeli chodzi o poglądy respondentek, dotyczących bycia atrakcyjnym i odnosze-

nia sukcesów. Obie grupy w większości są zdania, że ładne osoby odnoszą większe sukcesy, niż osoby nieatrakcyjne. Taki rozkład odpowiedzi ukazuje stereotypowe myślenie ludzi. Społeczeństwa kultury Zachodu utożsamiają atrakcyjność fizyczną z pozytywnymi cechami osobowości oraz z posiadaniem większych kompetencji społecznych. Jak wynika z przeprowadzonych przez Marka S. Szczepańskiego, Grzegorza Gawrona oraz Weronikę Ślęzak-Tazbir badań, atrakcyjny wygląd sprzyja przede wszystkim nawiązywaniu oraz utrzymywaniu kontaktów interpersonalnych. Chodzi tu o kontakty w obrębie tej samej i przeciwnej płci. Dzięki miłej aparycji osoba może osiągnąć wyższą pozycję społeczną, zdobyć pracę lub uzyskać w niej awans lub wyższe wynagrodzenie[17].

Z badań przeprowadzonych przez CBOS wynika zaś, że dla 90% Polaków atrakcyjny wygląd przesądza o sukcesie w życiu osobistym. Natomiast 92% respondentów jest zdania, iż miła aparycja pomaga w odnoszeniu sukcesów w życiu zawodowym[18].

Kolejne stwierdzenie dotyczyło postrzegania kobiet przez mężczyzn. Rozkład opinii respondentek prezentuje tabela nr 2.

Tabela nr 2. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a opinia badanych na temat ważności wyglądu kobiet dla mężczyzn.

		Mężczyźni najbardziej cenią w kobietach ich wygląd			**Razem**
		TAK	**NIE**	**NIE WIEM**	
Szkoła	powszechna	32 51,6%	10 16,1%	20 32,3%	62 100,0%
	specjalna	28 46,7%	15 25,0%	17 28,3%	60 100,0%
Razem		**60** **49,2%**	**25** **20,5%**	**37** **30,3%**	**122** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

[17] M.S. Szczepański, G. Gawron, W. Ślęzak-Tazbir, *Renta urody i tunika Nessosa. Ciało w społecznej percepcji*, [w:] M.S. Szczepański, B. Pawlica, A. Śliz, A. Zarębska-Mazan (red.), *Ciało spieniężone? Szkice antropologiczne i socjologiczne*, Tychy–Opole 2008, s. 63.

[18] *Stosunek do własnego ciała – ideał pięknej kobiety i przystojnego mężczyzny*, CBOS, Warszawa, październik 2003, www.cbos.pl, 15.06.2009.

Z powyższych danych wynika, iż młode kobiety uważają, że reprezentanci płci męskiej najbardziej cenią w kobietach ich wygląd. Brak jest tu ponownie zróżnicowania ze względu na występowanie bądź niewystępowanie zachowania dewiacyjnego. W tym zestawieniu uwidacznia się także stereotypowe myślenie badanych. Sprowadzają one znaczenie kobiety do jej wyglądu zewnętrznego. Im bardziej atrakcyjna kobieta, tym ma większe szanse na zdobycie mężczyzny, który posiada odpowiedni status finansowy oraz społeczny. Wygląd ujęty jest tu jako kapitał kulturowy, jaki posiada kobieta. Takie postrzeganie tego problemu wpisuje się w pogląd N. Etcoff, która twierdzi, iż mężczyźni poszukują pięknych kobiet, ponieważ atrakcyjna partnerka zaświadcza o wysokim statusie społecznym i materialnym. Dlatego też dla reprezentantów płci męskiej istotny jest wygląd kobiety[19].

Respondentki wyrażały również swoje opinie na temat własnego wyglądu. Zestawienie ich odpowiedzi z podziałem na dwie grupy prezentuje poniższa tabela.

Tabela nr 3. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a opinia na temat swojej atrakcyjności.

		Uważam, że jestem ładna			**Razem**
		TAK	**NIE**	**NIE WIEM**	
Szkoła	powszechna	30 50,0%	17 28,3%	13 21,7%	60 100,0%
	specjalna	30 50,0%	10 16,7%	20 33,3%	60 100,0%
Razem		**60** **50,0%**	**27** **22,5%**	**33** **27,5%**	**120** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

Jak ukazują zaprezentowane dane, brak jest zróżnicowania między grupami uczennic, jeżeli chodzi o ich pogląd na temat własnej atrakcyjności. Zarówno uczennice szkół specjalnych, jak i powszechnych uważają się za

[19] N. Etcoff, op. cit., s. 81–82.

ładne kobiety. Nieco więcej dziewcząt nieprzejawiających zachowań dewiacyjnych niż tych, które takie zachowania przejawiają, uważa siebie za nieatrakcyjne. Z kolei co trzecia badana ze szkoły specjalnej nie potrafi ustosunkować się do tego stwierdzenia.

Mimo, iż badane uważają siebie w większości za kobiety atrakcyjne, to jednak często chciałyby poddać się procedurze estetycznej (tabela nr 4).

Tabela nr 4. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a chęć poddania się operacji plastycznej.

		Czy poddałabyś się operacji plastycznej?		**Razem**
		TAK	**NIE**	
Szkoła	powszechna	16 25,8%	46 74,2%	62 100,0%
	specjalna	31 51,7%	29 48,3%	60 100,0%
Razem		**47** **38,5%**	**75** **61,5%**	**122** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

W tym przypadku uwidacznia się zróżnicowanie między grupami. Co druga uczennica szkoły specjalnej chciałaby poddać się takiej procedurze. Taką samą chęć zdeklarowała co czwarta uczennica szkoły powszechnej. Dziewczęta nieprzejawiające zachowań dewiacyjnych częściej wskazywały, iż nie chciałyby poddać się zabiegowi estetycznemu. Taka rozbieżność między grupami wskazuje na to, iż dziewczyny ze szkół specjalnych, mimo tego, iż uważają się za ładne, nie do końca akceptują swój wygląd i chciałyby dokonać w nim zmiany. Najczęściej zmianie uległyby pewne części ciała. Chęć poddania się operacji plastycznej może wynikać, także z faktu posiadania niewielkiej wiedzy na temat konsekwencji tej procedury modyfikacji ciała oraz ze zbyt łatwego ulegania propagowanym przez media trendom.

W nawiązaniu do poprzedniego pytania istotnego znaczenia dla dalszych analiz nabierają wymienione przez badane części ciała, które ich zdaniem

powinny ulec modyfikacji poprzez zastosowanie procedur estetycznych. Zestawienie wskazań respondentek w tej kwestii prezentuje poniższa tabela.

Tabela nr 5. Partie ciała, które kobiety chciałyby zmodyfikować za pomocą operacji plastycznej.

Co zmieniłabyś w swoim wyglądzie poprzez operację plastyczną?	Ilość odpowiedzi
powiększenie piersi	18
nos	16
odsysanie tłuszczu	9
nogi	9
brzuch	7
pupa	3
kształt twarzy	2
zmniejszenie piersi	2
oczy	2
zmiana płci	1
wszystko	1
tuszę	1
prawie wszystko	1
dodać trochę tłuszczu	1
usunięcie niedoskonałości twarzy	1
usta	1
pozbyć się rozstępów	1
ręce	1
usunięcie cellulitu	1
ujędrnienie piersi	1

Co zmieniłabyś w swoim wyglądzie poprzez operację plastyczną?	Ilość odpowiedzi
zmniejszenie uszu	1
podbródek	1
pachy odessanie tłuszczu	1
to co by mi się nie spodobało	1

Źródło: Badanie własne.

Z przedstawionych w powyższej tabeli danych wynika, że najwięcej kobiet, które poddałyby się operacji plastycznej (39% ogółu badanych), powiększyłoby sobie piersi. Wiele respondentek zmieniłoby kształt nosa, odessało tłuszcz, wymodelowało nogi lub brzuch. Wskazanie tych właśnie obszarów ciała, które powinny ulec zmianie związane jest z chęcią wpisania się respondentek w model pięknej kobiety, której wyznacznikami są: szczupła sylwetka, długie, zgrabne nogi i obfity biust. Jest to lansowany przez media model dziewczyny pin-up, który od kilku lat zdominował różnego rodzaju przekazy medialne.

W przeprowadzonym przez CBOS badaniu kobiety najbardziej chciałyby poprawić wygląd swojej sylwetki poprzez zmniejszenie wagi (63%). Taką możliwość daje zabieg odsysania tłuszczu, który w przebadanej przeze mnie grupie znalazł się na trzecim miejscu procedur estetycznych, którym poddałyby się młode kobiety. Około 4% Polek chciałoby poprawić wygląd swojego biustu, co wskazuje, iż korekcja tej części ciała nie jest bardzo ważna dla kobiet[20]. Jednakże z przeprowadzonego przeze mnie badania wynika, iż wiele młodych dziewcząt poddałoby się temu zabiegowi (15% ogółu badanych). Należy tu jednak zaznaczyć, iż respondentki, które wskazały konieczność dokonania zmian w tej części ciała znajdowały się w przedziale wiekowym 14–18 lat. Z czego najwięcej było dziewcząt szesnasto- i siedemnastoletnich. Są to osoby, których ciało dopiero się rozwija, a już na tym etapie mają zastrzeżenia co do rozmiaru swojego biustu.

Z danych zgromadzonych przez The American Society of Aesthetic Plastic Surgery wynika, że wskazane przez badane, młode kobiety obszary ciała,

[20] *Stosunek do własnego ciała– ideał pięknej kobiety i przystojnego mężczyzny...*, op. cit.

które należałoby poprawić, wpisują się w piątkę najczęściej wykonywanych procedur estetycznych na świecie. Dane te przedstawia wykres nr 1.

Wykres 1. Najczęściej wykonywane procedury estetyczne przez kobiety w 2008 r.

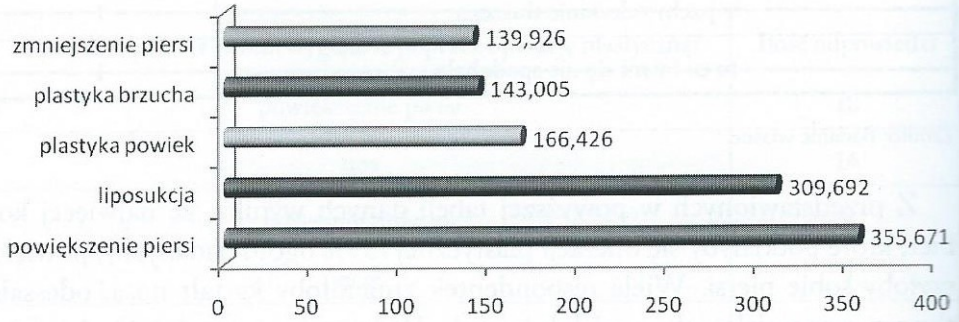

Źródło: Statistic 2008, The American Society of Aesthetic Plastic Surgery, http://www.surgery.org/media/statistics, 23.04.2009.

Z zaprezentowanych danych wynika, iż w 2008 roku kobiety najczęściej poddawały się operacji powiększenia piersi oraz liposukcji. Znaczna ilość wykonywała również plastykę brzucha. Pokaźna ilość przeprowadzonych procedur estetycznych wskazuje, iż kobiety nie akceptują swojego ciała i starają się je ulepszyć. Taka sytuacja dotyczy prawie 40% przebadanych przeze mnie kobiet.

Reasumując powyższe rozważania stwierdzam, iż postawiona przez mnie hipoteza o tym, że opinie młodych kobiet uczących się w szkołach specjalnych, na temat ich ciała są bardziej negatywne niż opinie dziewcząt uczących się w szkołach powszechnych jest nieprawdziwa. Przedstawiona analiza odpowiedzi na pytania odnoszące się do komponentu poznawczego postawy uwidacznia, że młode kobiety przejawiające i nieprzejawiające zachowań dewiacyjnych posiadają zbliżone opinie na temat swojego ciała. Wynikają one z przyjętych w społeczeństwie kanonów postrzegania fizyczności człowieka. Takie rozkłady odpowiedzi sugerują, iż badane przyswoiły sobie normy społeczne dotyczące tego wymiaru funkcjonowania człowieka.

Analiza pytań odnoszących się do komponentu afektywnego postawy ukazuje występowanie różnic między badanymi grupami. Jedno z analizowanych tu pytań dotyczyło ważności dla badanych ich wyglądu. Rozkład wskazań respondentek prezentuje poniższa tabela.

Tabela nr 6. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a znaczenie wyglądu dla badanych.

		Mój wygląd jest dla mnie bardzo ważny			Razem
		TAK	NIE	NIE WIEM	
Szkoła	powszechna	55 88,7%	4 6,5%	3 4,8%	62 100,0%
	specjalna	52 86,7%	3 5,0%	5 8,3%	60 100,0%
Razem		**107** **87,7%**	**7** **5,7%**	**8** **6,6%**	**122** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

Z przedstawionych danych wynika, iż wygląd jest bardzo istotny dla znacznej ilości respondentek zarówno z jednej, jak i z drugiej grupy. Brak jest tutaj zróżnicowania. Opinia badanych doskonale odzwierciedla pod tym względem opinię Polaków, dla których również wygląd ma duże znaczenie[21]. Przypisanie istotnego znaczenia wyglądowi jest typowe, dlatego że stanowi on jeden z elementów ucieleśnionego kapitału kulturowego, który Chris Shilling określa mianem kapitału fizycznego. Kapitał ten może zostać przekształcony w inne formy kapitałów, dlatego też jest on tak istotny szczególnie dla młodych kobiet[22].

Ważne ze względu na analizowany problem było pytanie o odczuwanie nienawiści wobec własnego ciała. Rozkład odpowiedzi na nie przedstawia tabela nr 7.

[21] Ibidem.
[22] H. Jakubowska, *Socjologia ciała*, Poznań 2009, s. 190.

Tabela nr 7. Tabela krzyżowa: rodzaj szkoły, a odczucie nienawiści wobec własnego ciała.

		Nienawidzę swojego ciała			Razem
		TAK	NIE	NIE WIEM	
Szkoła	powszechna	11 17,7%	41 66,2%	10 16,1%	62 100,0%
	specjalna	9 15%	32 53,3%	19 31,7%	60 100,0%
Razem		**20** **16,4%**	**73** **59,8%**	**29** **23,8%**	**122** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

Z przedstawionych danych wynika, iż respondentki z dwóch grup w większości nie przejawiają nienawiści wobec swojego ciała. Przy czym nieco częściej negatywnie oceniają swoje ciało uczennice szkół powszechnych. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż znaczna ilość młodych kobiet nie potrafi się ustosunkować do tego stwierdzenia. Ponad 30% uczennic szkół specjalnych nie wie czy nienawidzi, czy też nie swojego ciała. Taki niejednoznaczny stosunek do ciała wynika z faktu, iż w okresie adolescencji zachodzą, szczególnie widoczne u dziewcząt, zmiany w jego budowie i wyglądzie. W zależności od badań około 40% do 70% adolescentów przejawia niezadowolenie ze swojego ciała[23]. Można zatem powiedzieć, iż przebadane przeze mnie uczennice, wpisują się w prezentowaną statystykę. Uwzględniając niemożność określenia swojego odczucia względem ciała, należy podkreślić, że więcej uczennic szkół specjalnych, niż powszechnych raczej negatywnie ocenia swoje ciało. Być może nie nienawidzi go, ale na pewno go nie akceptuje.

Istotnym była również kwestia zadowolenia ze swojej wagi. Odpowiedzi respondentek przedstawia tabela nr 8.

[23] M.P. Levine, L. Smolak, *Body image development in adolescent*, [w:] T. Pruzinsky, T.F. Cash (red.), *Body image: a handbook of theory, research and clinical practice*, Guilford Press, New York 2004, s. 74.

Tabela nr 8. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a zadowolenie ze swojej wagi.

		Jestem zadowolona ze swojej wagi			Razem
		TAK	NIE	NIE WIEM	
Szkoła	powszechna	25 40,3%	28 45,2%	9 14,5%	62 100,0%
	specjalna	13 22,0%	35 59,3%	11 18,6%	59 100,0%
Razem		**38** **31,4%**	**63** **52,1%**	**20** **16,5%**	**121** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

Przedstawione dane wskazują, iż w obu grupach najwięcej osób wskazało, iż nie jest zadowolonych ze swojej wagi. Przy czym należy podkreślić, iż więcej uczennic szkół specjalnych niż powszechnych wolałoby, aby masa ich ciała była inna, zazwyczaj niższa. W obrębie grupy badanych nieprzejawiających zachowań dewiacyjnych istnieje niewielka różnica między ilością dziewcząt zadowolonych i niezadowolonych ze swojej wagi. W drugiej grupie zaś różnica ta jest ponad 3 razy większa. Uczennic szkół specjalnych, które są zadowolone ze swojej wagi jest dwa razy mniej niż zadowolonych uczennic szkół powszechnych. Taki rozkład odpowiedzi wpisuje się w koncepcję gustu i habitusu Pierrea Bourdieu, który twierdzi, iż cały stosunek do ciała wyraża się w sposobach jego traktowania, pielęgnowania, karmienia oraz utrzymania. *W tych aspektach uwidaczniają się różnice habitusu*[24]. *Większość młodych* kobiet przejawiających zachowania dewiacyjne posiada niski kapitał kulturowy i często również ekonomiczny, z tego też powodu waga ich ciała jest często większa niż ich rówieśniczek nieprzejawiających takich zachowań. Doskonałą egzemplifikacją tego są słowa N. Etcoff: „...może nie da się odróżnić kobiety biednej od bogatej na podstawie ich jednakowych czarnych

[24] P. Bourdieu, op. cit., s. 237.

sukienek, podobnej torebki i zegarka, ale bardzo prawdopodobne jest, że ta bogatsza będzie dużo szczuplejsza"[25].

Reasumując powyższe rozważania, stwierdzam, iż postawiona przeze mnie hipoteza o tym, że młode kobiety uczące się w szkołach specjalnych częściej niż dziewczęta uczące się w szkołach powszechnych przejawiają negatywne emocje wobec własnego ciała, jest prawdziwa. Różnica między grupami jest widoczna, lecz nie jest znacząca.

Komponent behawioralny był najszerzej analizowany, ponieważ obrazuje on praktyczną stronę postawy wobec ciała. Istotne z tego punktu widzenia były wskazania respondentek dotyczące praktyk opresyjnych, jakie stosują one wobec swojego ciała.

Tabela nr 9. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a posiadanie tatuażu.

		Posiadanie tatuażu		Razem
		TAK	NIE	
Szkoła	powszechna	3 4,8%	59 95,2%	62 100,0%
	specjalna	16 26,7%	44 73,3%	60 100,0%
Razem		**19** **15,6%**	**103** **84,4%**	**122** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

Zaprezentowane dane wskazują zróżnicowanie między grupami. Co trzecia uczennica szkoły specjalnej posiada tatuaż. Natomiast wśród grupy uczennic szkół powszechnych cielesny rysunek posiada co dwudziesta. Tak duże zróżnicowanie wynika zapewne z chęci zaistnienia w grupie rówieśniczej, czy też społeczności lokalnej młodych kobiet, które posiadają tatuaż.

[25] N. Etcoff, op. cit., s. 313.

Pełni on dla nich funkcję nie tyle estetyczną co seksualną, socjalną lub psychologiczną[26].

Kolejne pytanie dotyczyło posiadania piercingu.

Tabela nr 10. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a posiadanie piercingu.

		Posiadanie piercingu		Razem
		TAK	NIE	
Szkoła	powszechna	34 54,8%	28 45,2%	62 100,0%
	specjalna	44 73,3%	16 26,7%	60 100,0%
Razem		**78** **63,9%**	**44** **36,1%**	**122** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

Znaczna ilość respondentek pochodzących z dwóch badanych grup posiada kolczyki w różnych częściach ciała. W tym miejscu należy zaznaczyć, iż respondentki otrzymały komunikat ode mnie, aby zaznaczały, iż posiadają piercing, jeżeli miały więcej niż jedną dziurkę na płatku usznym lub posiadały kolczyki w innych częściach ciała.

Respondentki, które nie posiadają piercingu są w znacznej mierze uczennicami szkół powszechnych. Natomiast młode kobiety, które w większości posiadają kolczyki w różnych częściach ciała są uczennicami szkół specjalnych. Moim zdaniem, to zróżnicowanie wywołane jest przede wszystkim większą potrzebą zaistnienia, pokazania swojej odmienności u badanych, które przejawiają zachowania dewiacyjne.

Kolejną praktyką opresyjną wobec ciała jest robienie sobie przez respondentki blizn. Rozkład odpowiedzi na to pytanie prezentuje tabela nr 11.

[26] A. Jelski, *Tatuaż*, Gliwice 2007, s. 22.

Tabela nr 11. Tabela krzyżowa: typ szkoły a posiadanie celowo zrobionych blizn.

		Posiadanie celowo zrobionych blizn		Razem
		TAK	NIE	
Szkoła	powszechna	5 8,1%	57 91,9%	62 100,0%
	specjalna	33 55,0%	27 45,0%	60 100,0%
Razem		**38** **31,1%**	**84** **68,9%**	**122** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

Przedstawione dane uwidaczniają zróżnicowanie występujące między uczennicami. Ponad połowa młodych kobiet, które przejawiają zachowania dewiacyjne okalecza siebie z różną częstotliwością. Należy w tym miejscu jeszcze raz podkreślić, iż robienie sobie przez respondentki blizn nie ma na celu zwiększenia atrakcyjności ciała, jak na przykład posiadanie skaryfikacji. W tym przypadku chodzi o karanie ciała, za różnego rodzaju niepowodzenia oraz problemy, z którymi młoda osoba nie potrafi sobie poradzić. Ból wywołany nacinaniem tkanki skórnej umożliwia na pewien czas zmniejszenie bólu psychicznego[27]. Brak wsparcia ze strony najbliższych (rodziny, rówieśników) przejawia się w tych właśnie aktach autoagresji. Ten fakt, świadczy o tym, iż respondentki uczące się w szkołach specjalnych przejawiają zachowania szkodzące zdrowiu oraz opresyjne wobec swojego ciała.

Kolejna grupa pytań dotyczyła praktyk, które nie służą zdrowiu. W tym przypadku badane również musiały określić częstotliwość wykonywania poszczególnych czynności. Jedną z takich czynności jest spożywanie alkoholu. Zestawienie wskazań respondentek dotyczące tego pytania prezentuje tabela nr 12.

[27] Ł. Wirkus, P. Kozłowski, *Automutylacja – perspektywa antropologiczna zjawiska i próba eksplikacji w kontekście lęku i poczucia winy*, [w:] A. Jaworska, Ł. Wirkus, P. Kozłowski (red.), *Psychospołeczne determinanty niedostosowania społecznego oraz nowatorskie prądy oddziaływań zaradczych*, Słupsk 2007, s. 149.

Tabela nr 12. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a częstotliwość spożywania alkoholu.

		Spożywanie alkoholu				Razem
		nigdy	rzadko	często	regularnie	
Szkoła	powszechna	19 30,6%	34 54,8%	7 11,3%	2 3,2%	62 100,0%
	specjalna	4 6,7%	22 36,7%	27 45,0%	7 11,7%	60 100,0%
Razem		**23** **18,9%**	**56** **45,9%**	**34** **27,9%**	**9** **7,4%**	**122** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

Zaprezentowane dane ukazują, iż istnieje różnica w obrębie grup jeżeli chodzi o częstotliwość spożywania alkoholu. Uczennice szkół powszechnych zazwyczaj rzadko lub w ogóle nie sięgają po tego rodzaju napoje. Natomiast uczennice szkół specjalnych czynią to znacznie częściej. Niewielki odsetek młodych dziewcząt przejawiających zachowania dewiacyjne nigdy nie piło alkoholu. Taki rozkład odpowiedzi spowodowany jest faktem większej demoralizacji uczennic szkół specjalnych. Jak wynika z ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, spożywanie alkoholu stanowi jeden z symptomów demoralizacji[28]. Może być on spowodowany jakością procesu socjalizacji, jakiemu poddane były te dziewczęta.

Jedno z pytań dotyczyło częstotliwości palenia papierosów. Rozkład odpowiedzi na nie przedstawia poniższa tabela.

[28] Art. 4 § 1 Ustawy z dnia 26 października 1982 r. *o postępowaniu w sprawach nieletnich* (Dz. U. 1982, Nr 35, poz. 228).

Tabela nr 13. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a częstotliwość palenia papierosów.

		Palenie papierosów				Razem
		nigdy	**rzadko**	**często**	**regularnie**	
Szkoła	powszechna	34 54,8%	8 12,9%	5 8,1%	15 24,2%	62 100,0%
	specjalna	5 8,3%	3 5,0%	15 25,0%	37 61,7%	60 100,0%
Razem		**39** **32,0%**	**11** **9,0%**	**20** **16,4%**	**52** **42,6%**	**122** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

Powyższe dane również ukazują zróżnicowanie występujące między grupami. Ponad połowa badanych, które nie przejawiają zachowania dewiacyjnego, nigdy nie paliła papierosów. Jednakże co czwarta respondentka z tej grupy czyni to regularnie. Uczennice szkół specjalnych natomiast w zdecydowanej większości są nałogowymi palaczkami. Jest to zachowanie szkodzące zdrowiu, jednakże nadal bardzo modne wśród młodych osób. Tak duża częstotliwość palenia papierosów wśród uczennic szkół specjalnych może być spowodowana nie tyle mniejszą wiedzą na temat szkodliwości papierosów, ile chęcią wpisania się w obowiązujące w zdemoralizowanych grupach kanony aspołecznych i często szkodliwych dla zdrowia zachowań.

Zachowaniem szkodzącym niezmiernie zdrowiu jednostki, a także bardzo często jej relacjom społecznym, jest zażywanie narkotyków. Zestawienie odpowiedzi badanych prezentuje tabela nr 14.

Tabela nr 14. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a częstotliwość zażywania narkotyków.

		Zażywanie narkotyków				Razem
		nigdy	rzadko	często	regularnie	
Szkoła	powszechna	53 85,5%	8 12,9%	1 1,6%	0 0%	62 100,0%
	specjalna	22 36,7%	17 28,3%	18 30,0%	3 5,0%	60 100,0%
Razem		**75** **61,5%**	**25** **20,5%**	**19** **15,6%**	**3** **2,5%**	**122** **100,0%**

Źródło: Badanie własne.

W tym przypadku również uwidacznia się zróżnicowanie między badanymi grupami. Zdecydowana większość uczennic szkół specjalnych nigdy nie zażywała narkotyków. Tylko jedna osoba zażywa środki psychoaktywne często. Natomiast w grupie uczennic szkół specjalnych często czyni to aż co trzecia badana.

Nadużywanie narkotyków jest kolejnym przejawem demoralizacji, wymienionym w art. 4 § 1 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich. Z tego właśnie powodu duża ilość badanych dziewcząt została umieszczona w MOW-ie. Sięganie po narkotyki jest kolejnym przejawem nieprawidłowego przebiegu procesu socjalizacji.

Z przeprowadzonych powyżej analiz, dotyczących komponentu behawioralnego postawy, stwierdzam, iż postawiona przeze mnie hipoteza jest prawdziwa. Młode kobiety uczące się w szkołach specjalnych częściej niż dziewczęta uczące się w szkołach powszechnych przejawiają zachowania o charakterze destrukcyjnym wobec ciała. Praktyki stosowane przez uczennice szkół specjalnych narażają ich ciała na konsekwencje natury zdrowotnej oraz wizualnej.

Konstruując opisany w tej pracy model badawczy chciałam odpowiedzieć na pytanie: Jaki związek zachodzi między występowaniem zachowań dewiacyjnych a przejawianymi przez młode kobiety postawami wobec ciała? Moje przewidywania dotyczące odpowiedzi na to pytanie zawarłam w głównej hi-

potezie, która brzmi: młode kobiety, u których występują zachowania dewiacyjne przejawiają bardziej negatywne postawy wobec ciała, niż młode kobiety, u których te zachowania nie występują. Aby dokonać weryfikacji tej hipotezy zestawiłam rozkład procentowy dotyczący przejawianie określonych postaw z typem szkoły, do której uczęszczają badane. Zestawienie to prezentuje tabela nr 15.

Tabela nr 15. Tabela krzyżowa: typ szkoły, a postawy wobec ciała.

		Postawy wobec ciała			Razem
		opresyjna	neutralna	akceptacyjna	
Szkoła	powszechna	1	27	34	62
		1,6%	43,5%	54,8%	100,0%
	specjalna	17	36	7	60
		28,3%	60,0%	11,7%	100,0%
Razem		**18**	**63**	**41**	**122**
		14,8%	**51,6%**	**33,6%**	**100,0%**

Źródło: Badanie własne.

Z przedstawionych danych wynika, iż istnieje różnica między uczennicami szkół specjalnych a uczennicami szkół powszechnych, jeżeli chodzi o postawy wobec ciała. Te pierwsze przejawiają przede wszystkim postawy neutralne. Jednakże znaczna ich część przejawia również postawy opresyjne. Przy czym uczennice szkół powszechnych postaw opresyjnych prawie nie przejawiają. W tej grupie dominują zdecydowanie postawy akceptacyjne.

Zaprezentowane dane potwierdzają postawioną przeze mnie hipotezę, że młode kobiety, u których występują zachowania dewiacyjne przejawiają bardziej negatywne postawy wobec ciała, niż młode kobiety, u których te zachowania nie występują. Sytuacja ta wynika z faktu, iż uczennice szkół specjalnych wiedzą, iż ich ciało jest ich jedynym kapitałem. Tylko dzięki niemu mogą odnieść w życiu sukces. Oczywiście sukces ten jest rozmaicie zdefiniowany. Jednakże jeżeli ich ciało będzie wpisywało się w obowiązujące stan-

dardy kobiecości lansowane chociażby przez czasopismo „Cosmopolitan"[29], to będą one miały większą szansę na zdobycie lepszego partnera i podwyższenie swojego statusu społecznego oraz ekonomicznego.

Podsumowanie

Przedstawione powyżej wyniki badań ukazują, iż młode kobiety przede wszystkim definiują kobiecość przez pryzmat atrakcyjnego wyglądu, a co za tym idzie również pięknego ciała. Przejawiane przez nie postawy wobec ciała ukazują ich stosunek do swojej fizyczności. Należy podkreślić, iż jest on zróżnicowany ze względu na fakt występowania zachowań dewiacyjnych.

Młode kobiety, które tych zachowań nie przejawiają posiadają bardziej pozytywne postawy wobec swojego ciała. Szanują swoje zdrowie, a także naturalną urodę. Oczywiście modyfikują swój wygląd poprzez praktyki, które są społecznie uznane za normę, na przykład depilacja. Jednakże nie przejawiają one zachowań opresyjnych wobec ciała lub przejawiają je w niewielkich ilościach. Z analizy kwestionariuszy wypełnionych przez te badane wynika, iż wygląd jest dla nich ważny, jednakże nie najważniejszy. Istotniejsza jest dla nich kondycja i zdrowie niż wpisanie się w panujący obecnie ideał dziewczyny pin-up.

Natomiast młode kobiety, które przejawiają zachowania dewiacyjne cechują się występowaniem postaw neutralnych lub opresyjnych wobec ciała. Dla nich kobiecość to przede wszystkim atrakcyjny wygląd. Aby wpisać się w obecnie obowiązujący ideał są w stanie poddać się operacjom plastycznym. Posiadają one często tatuaże lub piercing, które mają na celu zwiększenie ich atrakcyjności fizycznej i wyróżnienie się spośród tłumu. Ciało jest ich podstawowym kapitałem, dzięki któremu mogą polepszyć swoją sytuację społeczną i materialną. Dlatego też modyfikują one swoje ciała już w tak młodym wieku.

Konkludując stwierdzam, iż obie grupy badanych posiadają różnego rodzaju habitusy oraz gusty, co przekłada się również na ich kapitał społeczny. Należy zaznaczyć, iż przeprowadzone przeze mnie badania wpisują się

[29] Czyt. więcej: A. Babicka, *Współczesna kobieta w czasopismach lifestyle'owych*, [w:] T. Sakowicz, K. Gąsior (red.), *Kobieta w rodzinie. Aktualna rzeczywistość i nadzieje, Tom 3*, Kielce 2010.

w teorię P. Bourdieu, który twierdzi, że kobiety pochodzące z drobnomieszczaństwa posiadają dużą świadomość użyteczności urody oraz akceptują dominujący ideał piękna, podobnie zresztą jak kobiety należące do klasy dominującej. Przy czym te drugie wyżej oceniają swoją naturalną urodę i bardziej negatywnie podchodzą do „natury" jako przejawów zaniedbania[30]. Pod tym względem moje badania potwierdzają prezentowaną teorię. Dziewczęta nieprzejawiające zachowań dewiacyjnych wyżej oceniają swoją naturalną urodę, niż młode kobiety, które te zachowania przejawiają. Należy jednak zaznaczyć, iż te pierwsze stosują opresję wobec natury ciała, jednakże w taki sposób, aby nie szkodzić swojemu zdrowiu. Druga grupa badanych natomiast pragnie wpisać się w dominujące wzorce piękna za wszelką cenę, nawet zdrowia. Przejawiają one wiele zachowań, które szkodzą zdrowiu, przez co są one bardziej opresyjne wobec swoich ciał. Podkreślić tu należy, że dla zdemoralizowanych dziewcząt, ciało jest często jedynym kapitałem, dzięki któremu mogą zmienić swoją sytuację. Stosowane przez nie praktyki upiększania ciała mają na celu głównie zwiększenie jego seksualizacji.

Doskonałą egzemplifikacją przedstawionych w niniejszej pracy rozważań są słowa J. Baudrillarda, który pisze: „... zarządzamy własnym ciałem tak jak własnym majątkiem, manipulujemy nim w taki sposób, jakby był jednym z wielu znaczących społecznego statusu. (...) Odzyskane jako narzędzie rozkoszy i wykładnik prestiżu ciało staje się zatem przedmiotem pracy osadzenia i inwestycji"[31].

Summary

An attitude to body changed many times throughout the ages. It was, above all, dependant on religious principles and philosophical concepts, as well as socially formed beauty cannons and appearance of the predominant people at different times. Nowadays body is both a carrier, and an author of signs that show the society an individual's attitude to his own appearance.

[30] P. Bourdieu, op. cit., s. 257–258.

[31] J. Baudrillard, *Społeczeństwo konsumpcyjne – jego mity i struktury*, przekład S. Królak, Warszawa 2006, s. 173.

The Author of the above text has made an attempt to show relation between the occurrence of deviant behaviour and having a certain attitude to body by young women.

Bibliografia

Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M., *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Poznań 1997.

Babicka A., *Współczesna kobieta w czasopismach lifestyle'owych*, [w:] T. Sakowicz, K. Gąsior (red.), *Kobieta w rodzinie. Aktualna rzeczywistość i nadzieje. Tom 3*, Kielce 2010.

Baudrillard J., *Społeczeństwo konsumpcyjne – jego mity i struktury*, przekład Królak S., Warszawa 2006.

Bourdieu P., *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzenia*, przekład P. Bigos, Warszawa 2005.

Etcoff N., *Przetrwają najpiękniejsi*, tłum. D. Cieśla, Warszawa 2002.

Gromkowska-Melosik A., *Kobiecość w kulturze globalnej. Rekonstrukcje i reprezentacje*, Poznań 2002.

Jakubowska H., *Socjologia ciała*, Poznań 2009.

Jelski A., *Tatuaż*, Gliwice 2007.

Kaschack E., *Nowa psychologia kobiety. Podejście feministyczne*, tłum. J. Węgrocka, Gdańsk 1996.

Kopciewicz L., *Kobiecość, męskość i przemoc symboliczna. Polsko–francuskie studium porównawcze*, Kraków 2005.

Kowalczyk I., *Kobieta, ciało, tożsamość*, „Biuletyn OŚKA" 2000, nr 3.

Levine M.P., Smolak L., *Body image development in adolescent*, [w:] T. Pruzinsky, T.F. Cash, *Body image: a handbook of theory, research and clinical practice*, Guilford Press New York 2004.

Szczepański M.S., Gawron G., Ślęzak-Tazbir W., *Renta urody i tunika Nessosa. Ciało w społecznej percepcji*, [w:] M.S. Szczepański, B. Pawlica, A. Śliz, A. Zarębska-Mazan (red.), *Ciało spieniężone? Szkice antropologiczne i socjologiczne*, Tychy – Opole 2008.

Ustawa z dnia 26 października 1982 r. *o postępowaniu w sprawach nieletnich* (Dz. U. 1982, Nr 35, poz. 228).

Wirkus Ł., Kozłowski P., *Automutylacja – perspektywa antropologiczna zjawiska i próba eksplikacji w kontekście lęku i poczucia winy*, [w:] A. Jaworska,